

ZİHİN MENAJERLİĞİ VEYA “NORMALLEŞTİRME İSTASYONLARI” OLARAK ÖRGÜTLER

Hasan TUTAR¹

Özet:

Bu çalışmada, insanların örgütlerde ve tüm örgütlü yapılarda zihin menajerliği yoluyla nasıl normalleştirildikleri (standartlaştırıldıkları) ve operasyon nesnesi haline getirildikleri konusu sorunsallaştırılmaktadır. Çalışmada örgütlerin bir iktidar ağı ve onun mekanizmalarının nasıl işletildiği deşifre edilerek, “insan-örgüt” ilişkisini derin bir perspektiften görmek amaçlanmaktadır. Çalışmada “normalleştirme istasyonları” olarak kodladığımız örgütsel yapılar içinde bireyin tüm öznelliğini kaybederek standart bir insana dönüştürülmesi, diğer bir ifadeyle normalleştirilmesi süreci farklı bir perspektiften analiz edilmeye çalışılmaktadır. Normalleştirme sürecinde kullanılan temel araç manipülasyondur ve bu süreçte manipülasyonun bazen *aracı*, bazen *düzenleyici* işlev gördüğü varsayımı analize tabi tutulmaktadır. İnsan-örgüt ilişkisinde yönetimin özneyi yeniden kurma, manipüle etme, dönüştürme ve normalleştirme politikaları ile birlikte söylem marifetiyle beden üzerinde “biyo-iktidar”ın nasıl kurulduğu ele alınmaya çalışılmaktadır. Normalleştirme istasyonları olan örgütsel yapıların insanı otantik doğasından kopararak, yalnızca yönetsel bir aparata dönüştürdüğü iddia edilmektedir. “Zihin menajerliği” ve manipülasyon teknikleri ile insanın insan olma vasfının göz ardı edilmesinde söylemin yeniden üretilmesi suretiyle insanın tüm doğallığının veya pastorallığının kaybına neden olan normalleştirilme sürecinde örgütsel yapıların birer “normalleştirme istasyonları” olarak işlev gördükleri tespiti yapılmaktadır.

Anahtar kelimeler: örgütler, normalleştirme, zihin menajerliği, manipülasyon, zihin fethi

Jel Kodu: D23

---

¹ Prof.Dr. Sakarya Üniversitesi, htutar@sakarya.edu.tr

MENTAL MANAGEMENT OR ORGANIZATIONS AS “NORMALIZATION STATIONS”

Abstract

In this study, it is problematizing how people are normalized (standardized) in organizations and all the organized structures through mental management and how they become the object of operation. In the study, it is taken as a goal to look at the “person-organization” relation from a deeper perspective by deciphering the power network of organizations and how its mechanisms are operated. In the study, the normalization process of an individual – in other words how the individual is turned into a standard human being by losing his/her entire subjectivity within the organization structures that we code as “normalization stations” – is analyzed from a different perspective. The main tool which is used in normalization process is manipulation; and the assumption arguing that manipulation has sometimes intermediary and sometimes regulatory functions within this process is tried to be analyzed. The study tries to approach how the “bio-power” is established on the body through the discourse ingenuity along with the reforming, manipulating, transforming and normalizing policies of the management in the person-organization relation. It is claimed that the organizational structures as normalization stations transform human being into only an administrative apparatus by detracting the person from his/her authentic nature. It is determined that organizational structures function as “normalization stations” within the normalization process which causes the loss of entire naturalness or pastuality of human being by means of regeneration of discourse in ignoring the characteristic of being human through “mental management” and manipulation techniques.

Key words: organizations, normalization, manager of mind, manipulation, mind occupied.

JEL Codes: D.23

Giriş

Aristo'dan beri insan davranışları iki açıdan değerlendirilmiştir. Bunlardan *birincisi* “zorlanmış davranışlar”, diğeri ise “doğal, içten ve gönüllü davranışlar”dır. *Zorlanmış davranış* dışsal denetimle yönlendirilen diğeri bir ifadeyle manipüle edilen davranışlardır. *Doğal davranış* ise herhangi bir dış müdahale olmadan, samimi ve içten denetimli davranışlardır. Bu iki tür davranış Foucault'ya göre iki tür “özne” ortaya çıkarır. Bunlardan ilki “doğruluk oyunu”na sokulan söylemin ürettiği ve onun şekillendirdiği özne, *ikincisi* ise kendini gerçekleştirme potansiyeline sahip öznedir. *İkinci* tür özne iktidarın rıza üretimi yoluyla henüz normalleştiremediği, pastoralliğini ve otantik doğasını koruyan “sahih özne”dir. *Birinci* tür özne ise işçi, işgören, personel, çalışan, insana kaynak (insan kaynağı) vasfı yüklenmesiyle ortaya çıkan biyo-iktidarın nesnesi haline getirilmiş normalleşmiş insandır. Örgütsel yapı dinsel bir yapı ise birinci tür özne mürit, şakirt, talebe -bunlar hep talebeliğe mahkûm edilmiş, inançları ve düşünceleri liderleri tarafından inşa edilmiş ve onlara teslim olmuş olanlardır.

Şu kesindir ki tüm zihinsel uğraşlar az ya da çok insan doğası ile ilişkilidir; her ne kadar söz konusu zihinsel uğraşlardan herhangi biri ondan uzak duruyor gözükse de, şu ya da bu yolla insan ve onun doğasıyla ilgilenmek durumundadır. Felsefe, din, hukuk hatta matematik bile bir derecede insan düşünce nesnesine bağlı olmak durumundadır; çünkü her tür zihinsel etkinlik insan bilişselliği ile ilgilidir (Hume, 1978: 15). İnsan sadece kendi iç dünyası ile birlikte değil, her koşulda doğası gereği diğeri insanlarla birlikte yaşamak eğiliminde ve durumundadır. İnsan kendisi gibi düşünmeyen insanlara tahammül edebilir ancak kendisi gibi inananlara kolay kolay katlanamaz. Nihayet insan yaşam tatminini toplumsal ilişki üzerine kurar (Shaftesbury, 1977: 258). Ancak burada sözü edilen “insan” tüm doğallığını ve otantikliğini koruyan “pastoral insan”dır. İnsanın doğal veya pastoral olmak üzere değişmeyen, tekbiçimli bir doğası vardır. İnsanın özünde değişmeyen bu yanı onun aslında tarih dışı yanını gösterir. İnsanın tarihsel sürekliliğinde yaşadığı tüm tecrübeleri bu doğal yanına gönderme yapılmadan açıklanamaz. Bununla birlikte, bütün insanlar için aynı doğallıktan bahsetmek mümkün müdür? İnsanın doğasına aykırı davranmasına neden olan ortamlar ve koşullar nelerdir? Rasyonellik ve işlevsellik üzerine tasarılan örgütlerin ekolojik iklimi insanın “doğal insan” olma yönelimi için uygun çevresel koşullar sunmakta mıdır? Sorularının cevaplandırılması bu çerçevede önem kazanmaktadır.

İnsanlar örgütsel yapılar içerisinde oryantasyon sürecinin sonucunda örgüte uyum sağlayıp, örgütsel yapı ve süreçlere adapte oldukça farkına varmadan otantik, doğal, özgül ve pastoral yanlarını kaybederek “ortalama insan” veya “standart insan”a dönüşerek normalleşirler. Burada normallikten kastedilen insan açısından bir normallik değildir, aksine örgüt açısından ve örgütün istedik davranışlarını yapan, kendinden uzaklaşarak ve her durumda kendini örgütsel çıkarlar doğrultusunda konumlandırılan edilgen bir “görev insanı”na dönüşmektir. *Bu aslında örgüt açısından bedenini iş süreçlerine kapatılması ve bireyin üzerinde kurulan bir biyo-iktidar biçimidir.* Birey üzerinde kurulan “biyo iktidar” yoluyla bedenini kontrol altına alınması sağlanır ve birey üretimin herhangi bir aracı (nesnesi) durumuna dönüştürülür. Sürecin sonunda biyo-iktidarın dönüştürücü mekanizmaları sayesinde birey özgür olmayı ve kendisi olmayı risk olarak algılamaya başlayarak kendi otantik doğasını yadsır hale gelir. Örgütte insan, örgütsel iradeyi kullananın “zihin menajerliği” yoluyla sürekli telkin ettiği retorikçe (otoriteye) koşulsuz itaat etmeyi görevinin bir parçası sayarak, örgütsel iradenin istediği standart insana dönüşür ve normalleşir.

Normalleştirme sürecinde normalleştirici veya ehlileştirici aktörler güçlerini metafizik hakikatlerden alıyormuş edasıyla hareket ederek kendi üstün iradelerini! Standartlaştırma ve normalleştirme sürecinde kabule zorlarlar. Bu üstün iradeli, “buyurgan” insanlar güçlerini kişisel yeteneklerinden değil, içinde yaşadıkları örgütlerin işleyiş mekanizmalarından alırlar. Bu varlık alanında iradelerini kabule zorladıkları nesne, kendilerine benzetmeye çalışıp tek düze bir hale sokmak istedikleri başkalarının iradeleridir. Onlara göre insan tabii durumu itibarıyla “yontulmamış kaba biri”dir; “ehlileştirilmesi”, normalleştirilmesi ve uysallaştırılması gerekir. Normalleştirme sürecinde insanın gururu, inisiyatif kullanma arzusu ve tüm yaratıcılığı ortadan kaldırılarak ezik, ürkek, zayıf ve zararsız hale getirilmesi arzu edilir. Esasen oryantasyondan ve profesyonellikten kastedilen budur. Normalleştirme sürecinde arzu edilen, bireyin sistemle bir bütün olarak yaşayabilmesi için bedeniyle, ruhuyla ve düşüncesiyle örgütsel iradeyi kullananlara teslim* olmasıdır.

Normalleştirme sürecinin sonunda *insanların en mahrem tepkileri bile “doğal insan”a kıyasla şeyleştirilmiştir. Sürecin sonunda ehlileşen ve uysallaşan insanın kendine özgü olma düşüncesi en mahrem zamanlarında bile ortaya çıkmaz.* İnsanı her yönden baskı altına alarak onu şeyleştirmek için mümkün olan her şeyi yapan anlayış, nihayetinde bireyin yaşamını iş yaşamına ve özel yaşama, özel yaşamı temsile ve mahremiyete, mahremiyeti geçimsiz iş ilişkilerine ve dokunaklı teselliye bölerek kendisiyle ve herkesle arası

* Küçük adam, kendisine her söylenene inanan, ne öğretilirse onu doğru sayan, nereye çekilirse oraya giden insandır. Bunların insan olması, zincirlerinden kurtulmalarına ve bilinçlenmelerine bağlıdır. Küçük adam kendini yönetmedikçe, kendi yazgısını eline almadıkça her zaman küçük adam olarak kalacaktır. **Wilhelm Reich.**

açık, dostluğu sadece “sosyal temas”tan ibaret olan edilgen birine dönüştürür (Horkheimer ve Adorno, 2010:49). Zihin menajerliği yoluyla uygulanan sürecin sonunda birey örgütsel işleyiş düzeneği çerçevesinde yalnızlaşır ve terk edilmiş hissiyle özünden ve fitratından uzaklaşır. Zihin menajerliğinde insanların herhangi bir nesne konumuna indirgendığı, “kaynak” söylemiyle özgüllüğünü ve özgünlüğünü yitirdiği varsayımı önemli bir konudur. Bu nedenle konunun sorunsallaştırılması ve etrafıca bir çözümlemeye tabi tutulması büyük önem taşımaktadır.

Her tür otorite biçimi insan özgürlüğünü ve insanın evrimsel gelişimini belli ölçüde sınırlandırır. İktidarlar söz konusu sınırlandırmanın sıkıntılarını zihin menajerliği yoluyla aşmaya çalışırlar. Bu sıkıntıları aşmanın önemli araçlarından biri, örgütlerin “normalleştirme istasyonları” olarak işlev görmeleridir. İnsanın örgütsel ağ içerisinde yaşayabilmesi için, örgütsel ortamların insan doğasına uyumlu pastoral yapılar olarak tasarlanması gerekir. Ancak zihin menajerliğinin bir manipülasyon aracı olarak kullanıldığı örgütlerde insan bedeni üzerinde biyo-iktidar kurularak özgül yapısı her an baskı altında tutulur ve insan doğal ortamından uzaklaşarak örgütün demir kafesine kendisini kapatılmış hissederek. Burada manipülasyon iktidar erkini elinde bulunduranların ve erk-alışverişi* yöntemleriyle manipülatörlerin (hileli yönlendiricilerin), insanları kendi istek ve ihtiyaçları doğrultusunda biçimlendirmek, istedik davranışlar göstermelerini sağlamak için başvurdukları araçtır. Örgütlerde normalleştirme sürecinde kariyer, tayin, terfi, nakil, atama, sorumluluk verme ve örgütsel kaynakların kullanılması gibi birçok manipülatif araç, “etki aparatı” olarak kullanılır. Yönetim kendi eylemleri açısından “öteki” olarak gördüğü kişileri manipülasyon araçları ile örgütün dar geometrik işleyişi mekanizmaları arasına “kapatma”ya çalışır. Kapatma sürecinin sonunda bireyin düşünce, tutum ve davranış olarak kendini örgütsel yarara göre yeniden tanımlaması yani bireyin normalleşmesi ve standartlaşması yoluyla “doğal insan” olma vasfını kaybederek “görev adamı”na dönüşmesi beklenir.

Normalleştirme süreci örgüt açısından standartlaştırma, insan açısından ise “şeyleşme” (*refication*) dir. Şeyleşme sürecinde “rıza üretimi” önemli bir manipülasyon aracı olarak işlev görür. Sürecin sonunda birey örgütsel ortama kapatılma ve özgüllüğünü kaybederek normalleşmeyi kanıksayarak mevcut durumu kaderiymiş gibi görmeye başlar (Bauman, 1998a:17-19). Birey mevcut durumun (statükonun) kendi aleyhine olduğunun ve kendi eliyle yaratıldığının farkına varsa bile, bunu zamanla normal bir durum olarak görmeye başlar (Freire, 1995:44). Aksi halde normalleştirme süreci başarıyla tamamlanmamış, kendisi olmakta ısrarlı birey “sözde uyumsuzluğu” nedeniyle örgütün yetki alanının dışına çıkarılarak, örgütsel yapı doku uyumsuzluğundan kurtarılmaya çalışılır. Böylece normalleştirme ve örgütsel standartlara uygun hale getirme “örgütsel yarar” ilkesi çerçevesinde tartışılmaz bir gerçeklik olarak sunulur. Bu yolla bireyin “normal” hale gelmesi, örgütsel yarara bir “hakikat”e inanır gibi inanması beklenir.

Şüphesiz insanlar farklıdır ve normalleştirme sürecinin başarıyla işletilmesi her zaman kolay değildir. Bu süreçte başarılı olmak için örgütsel retoriğin doğallaştırılması, söylemsel düzenin yeniden inşa edilmesi gerekir. Bilgilendirme sürecinde söylemin yeniden üretilmesinde birey, verilen örgütsel bilginin vurguladığı sözde hakikate “hâkim” olarak değil, “maruz” kalarak normalleşir. Normalleşmiş birey mevcut durumu irade dışı bir şey olarak görmeye, yaşadıklarını kaçınılmaz ve varoluşsal bir durum olarak algılamaya başlar. Birey tüm pastorallığını kaybederek Sartre’nin belirttiği gibi *normalleşmiş insanın bir özü ya da tabiatı yoktur. O artık her ne ise o değildir. Kendisiyle dopdolu olma özelliğini kaybetmiş, varlığı kendisinden başka bir şey haline gelmiştir. Normalleşmeye maruz kalan insan zamanla som ve dopdolu bir şekilde kendinde şey (varlık) olma vasfını kaybederek, normalleşerek başka bir “şey” olmuştur. Buna “örgütü için şey” diyebiliriz; ne yazık ki “kendisi için şey” değil, kendinden uzaklaşarak ve örgütü için şey haline gelmiş insan, doğal insan değil, kendi doğallığını kaybetmiş salt emeğin üreticisi haline gelmiş ve son tahlilde biyolojik bir mekanizmaya dönüşmüş biridir.* Tıpkı F. Kafka’nın “Dönüşüm” adlı öyküsünde olayın baş karakteri Gregor Samsa’nın dönüştüğü gibi. Nihayet öykünün kahramanı Samsa da aile fertlerinin geçimini sağlamak amacıyla ağır işlerde çalışan bir “görev adamı”dır. İşin ve örgütsel yapının doğası nedeniyle Samsa günlerden bir gün yatağında uyanmasıyla birlikte, kendisini bir böceğe dönüşmüş olarak bulur. O artık ne Gregor ne de Samsa’dır, işin dönüştürücü gücü nedeniyle kendisi olmaklığı kaybetmiş ve başka bir “şey” olmuştur.

Dönüşüm adlı eserinde Kafka okuyucuyu anlatım sanatının doruklarında gezdirerek küçük burjuva çevrelerindeki tiksindirici aile ilişkilerini ve toplumun kalıplaşmış, işlevini çoktan yitirmiş olan akışına bilinç düzeyinde başkaldıran Samsa’nın trajik yaşamını çarpıcı biçimde dile getirmektedir. Gregor Samsa’nın başkalaşması nihayet sürecin sonunda bir böceğe dönüşmesi, salt bir çarkın kaskatı bir biçimde işleyen dişlileri arasında sıkışan, hiçbir durumda eleştiremeyen, ama kendisinden yalnızca boyun eğmesi istenen birinin insanlığını trajik bir biçimde kaybetmesi öykülenmektedir. Böcekleşen Samsa’nın yazgısı elbette toplum tarafından dışlanmak olacaktır. Ancak Samsa iş ve toplumsal süreçlerin düzenleyici etkisi altında iken de kendisi tarafından dışlanmış, kendisine yabancılaşmış (öz yabancılaşma) biridir. İki dışlanma arasında sıkışan Samsa’nın

* Yöneticilerin artık neye “yönetim” dediklerini gördüm de yüz çevirdim onlardan. Onlar ayaktakımıyla (normalleşmiş olanlarla) “erk” alışverişi ne ve pazarlığına yönetim diyorlar. **Nietzsche**.

kaderi artık sadece insanlığı kaybedip başka bir “şey” olarak yaşamaktan ibaret kalacaktır. Samsa insan doğasına aykırı iş ve sosyal ilişkilerin sonucunda artık dev bir böceğe dönüşmüştür ve her sabah işe gitmek için bindiği trenin belli bir hareket saati, işin belli ve kesin sınırlar içinde düzenlenmiş bir tasarım biçimi vardır. O kendi insani doğasının işleyiş düzeni hariç, her şeye uymak zorundadır. Samsa'nın bir böceğe dönüştükten sonra yeni vücuduna alışması kolay olmadığı gibi, insanın örgütsel ortamlarda kendi doğasından uzaklaşıp “demir kafes” olarak nitelendirilen bürokratik kurallara ve işin işleyiş düzenine uyup normalleşmesi de kolay değildir. Nihayet bu dönüşmüş ve kendisi olmaktan başka bir şey haline gelmiş Gregor artık tahammül edilemez biridir. Onu annesi bile artık görmeye cesaret edememektedir. Babasından sürekli dayak yiyen Gregor'un vücudu oldukça zayıflamış, ciddi yaralanmalar oluşmuştur. Aile meclisi toplanır ve Gregor' u evden atmaya karar verir. Hizmetçi kız aileye şöyle seslenir: “boş yere zahmet etmeyin, Gregor öldü. Az önce onu çöpe attım”. Öykünün diğer kahramanı olan ve Gregor'un işçilerini birer “makine” olarak gören aksi patronu dönüştürmek ve normalleştirmek için başka Gregor'ların peşindedir.

1. Bir Oryantasyon Süreci Olarak Normalleştirme

İnsanların “istendik davranış”lar göstermelerini sağlamanın üç yolu vardır; bunlardan biri *güç uygulamak*, diğeri *manipülasyon* bir diğeri de *yönetmedir*. Bu ayrım aslında toplumsal gelişmişlik durumları bakımından üç farklı kategoriye ifade eder. Gelişmemiş, aydınlanmamış Kant'ın ifadesiyle kendi bilinçsizlikleri nedeniyle içine düşmüş oldukları çukurun farkına varamamış toplumlar *güç uygulayarak*, aydınlanma sürecini henüz tamamlayamamış, ancak geri kalmış toplumlara göre görece gelişmiş toplumlar *manipülasyonla*, gelişmiş toplumlar ise katılımla, demokratik süreçlerle yöneltme, yönlendirme hatta yönetimle yönetilirler. Yarı uyanmış toplumlara ve bireylere güç uygulamak yanlış olur; zira onlar yarım da olsa uyanmışlardır. Onun yerine onların hileli yöneltme yani manipülasyon yoluyla zihinleri fethedilmeye çalışılır. Bunun “zihin menajerliği” ve “rıza üretimi” gibi çeşitli teknikleri vardır. Doğrudan baskıyla veya güç kullanımı yoluyla yönlendirilebilecek insanları normalleştirmek ve manipüle etmek gereksiz bir zaman kaybıdır (Schiller, 1993: 10). Onlar zaten söyleneni yapan, iradelerini iktidara teslim etmiş, “sahiplerinin adamları”dır. Onlar normalleşmiş “emir erleri”dir. Ortada bir babalar ve oğulları veya “hayırlı evlatları”dan oluşan bir durum olduğu için orada manipülasyon gereksizdir. Ancak yarı uyanmış bireylerin farklı “mit”lerle manipüle edilmeleri gerekir. “Ortak yarar miti”, “biz bir aileyiz miti” ve “birlikte yönetim miti” bu mitlerden bazılarıdır.

Doğal bir süreç gibi görünen “normalleştirme”, yönetimin söz konusu olduğu her yerde kendini açık bir şekilde gösterir. Oyunu kuralına göre oynama söylemi yeniden üretilerek örgütsel her tür enformasyon, “hakikat”ın farklı tezahür biçimleri olarak sunulur. Bu yolla örgütsel senaryo, amaç, politika, strateji bireyin inancının bir parçası haline getirilir. Normalleştirmede ortak yarar, dramatikleştirme ve kurallaştırma, amaç belirleme, ilke koyma gibi birçok yöntem yeni bir söylemin üretilmesiyle kabullendirilmeye, benimsetilmeye hatta içselleştirilmeye çalışılır. Normalleştirme sürecinde yeniden üretilen söyleme göre mevcut durumu insanların “kader”i gibi kabul etmeleri bir “ikna retorisi” olarak kullanılır. Örgütsel ortamda alınan sayısız kararın hepsinin üstün veya üst akıl, yanılmaz bir irade tarafından alındığı, dolayısıyla mevcut kararlara sorgusuz sualsiz uyanmanın sadece kurumsal değil, bireysel ve toplumsal yarar açısından gerekli olduğuna insanlar inandırılmaya çalışılır.

İkna, zor kullanma, tehdit, iftira, haklardan mahrum bırakma, ötekileştirme gibi çeşitli yöntemlerle “uyumsuz özneler” veya “doğal insanlar” çeşitli islah yöntemleriyle örgütsel yarar ve irade doğrultusunda normalleştirilmeye çalışılır. Yönetimsel irade bu süreçte bazen kendini görülmez kılarak biyo-iktidarını tahkim eder, bazen disipliner otorite araçlarına başvurarak kendisini dışa vurarak ve görünür kılarak öznenin normalleştirilmesi sağlanır. Hangi açıdan ele alınırsa alınsın “normalleştirme” aktörleri yönetimsel erk, yetki veya otorite gibi araçlarla örgütsel güç, yazılı ve egemenin iradesi* olan kural ve kaidelere başvurma konusunda cüretkâr davranır. *Cüretkârlığın uzun erimli bir amacı vardır; normalleştirme bir bakıma türdeşleştirme, homojenleştirme çabasıdır* (Foucault, 2006a: 274). *Zira bir yönetimsel ortam ne kadar türdeş ve homojen ise yönetilmesi o ölçüde kolaydır*. Nihayet her farklılık ilave bir yönetimsel çabası gerektirdiği için insanları bireysellikten uzaklaştırarak standartlaştırma ve normalleştirme ile egemenin iradesi örgütsel amaç olarak sunulur. Örgütler ancak bireysel bedenler üzerinde her tür denetimi sağlayarak onların bireyselliklerini ortadan kaldırarak türdeşleşirler. Peki, bireyselliklerini kaybetmiş insanlarla hangi uzak hedefe ulaşılabilir? Hangi büyük

* Hukuk ve etik konusundaki kitapları açıyorum; profesör ve hukukçuları dinliyorum... Yurttaş olmanın bilinciyle, ben aslında bir insanım diye ağlamayı kesiyorum. Ödevlerim ve mutluluğum konusunda dersimi iyi ce almış biri olarak kitabı kapatıyor, derslikten çıkıyor ve etrafıma şöyle bir bakıyorum. Demirden boyunduruklar altında inleyen lanetlenmiş halkları görüyorum. Bir avuç zalimin elinde unufak edilmiş insanlığı görüyorum. Zenginler kurbanlarının kanını ve gözyaşlarını rahatça içerken, ızdırap ve yokluktan mahvolmuş, açlıktan kırılan ayak takımını görüyorum. Her tarafta güçlülerin, yasanın dehşetli kudretiyle zayıflara karşı silahlanmış olduğunu görüyorum. **Rousseau**

amaç gerçekleştirilebilir? Sorusu burada önem kazanmaktadır. Bu durum aslında örgütsel amaca dönüştürülen normalleştirmenin zamanla örgütün varlığını ortadan kaldıracak bir zafiyet yaratarak, normalleştirmenin kendini yok eden paradoksu veya dikotomiyi üretmesi kaçınılmaz olacaktır.

Örgütsel iradeyi kullananlar “normal”in çerçevesini çizdiği andan itibaren örgütsel tüm yapı ve süreçlerin yeniden inşası veya yeniden yapılandırılması retoriği çerçevesinde yeni bir söylem üretilir. İktidar söylemi farklı tertibatlar aracılığı ile oluşturulur ve bunların her biri yeni formel kural zincirlerine yeni halkalar ekler. Bu kural zincirlerinin en önemli halkasından biri iktidar iradesinin yeniden yapılandırılması karşısında uyumsuz (normal olmayan) bireyleri “bastırma” (repression) yani normalleştirmektir. İktidarlar bunu ikna etme konusundaki yetkinliklerini göstererek yapmaya çalışırlar (Foucault, 2006b: 241). Yönetim bu süreçte yeniden ürettiği örgütsel yarar söylemine “hakikat hüviyeti” kazandırmayı zorunlu hisseder. Aslında örgütsel yarar söylemi çerçevesinde geliştirilen “hakikat retoriği”, gerçek anlamda iktidarın “cebir gücü”nü saklayan manipülatif bir araçtır. Örgütsel yarar söyleminin yeniden üretilmesi çerçevesinde kullanılan her tür “ikna” yöntemi iktidar yetkisinin “yedek güç biçimleri” olarak karşımıza çıkar. Bu yolla bir taraftan insana özgüllüğünü kazandıran bireysellikler ortadan kaldırılarak türdeşleşme* sağlanırken, diğer taraftan örgütün gelecek hedefleri için uygun (normal) insan kaynağı yedeklemesi yapılır. Bütün bu yapılanların temel amacı, kişilikleri çözülmüş ve salt bedene dönüştürülmüş insanların itaatini sağlamak, biyo-iktidarı pekiştirmek ve insan dâhil her tür *kaynağı* örgütsel iradenin kontrolüne sokmaktır. Bu süreçte örgütün sadece diğer kaynakları (fiziksel, mali) değil, aynı zamanda insan bedenleri de yönetsel iradenin kontrolü altında tutularak normalleştirme süreci tamamlanmaya çalışılır. Bu tarz mekanizmaların geliştirilmesinin temel amacı, iktidar için daha “kullanışlı özne”yi ortaya çıkarmaktır. Böylece uyumsuz (anormal) özneyi işten uzaklaştırma yerine, ona sahip olma yöntemiyle biyo-iktidar konsolide edilmeye çalışılır.

Zihin menajerleri örgütsel imajın yaratılmasını, enformasyon dolaşımının sağlanmasını, örgütsel söylemin manipülatif bir araç olarak yeniden üretilmesi, örgütsel yarara aykırı görülen bilginin filtre edilmesi yoluyla insanların inançlarını, tutum ve davranışlarını yönlendirmeye çalışırlar. Bireysel mevcudiyetin gerçeklerine tekabül etmeyen örgütsel enformasyonu kasıtlı olarak üretirler. Bu aslında ikna adına örgütsel söylemin yeniden üretilmesinden başka bir şey değildir. Zihin menajerleri insanın kusurlu olarak algılanması ve hayatın gerçeklerini kavrama gücünden yoksun kalmasına çaba gösterirler. Zihin menajerlerinin kontrolündeki örgütsel bilgi surf çalışanları manipüle etmenin entelektüel aracı olarak kullanılır. Bu tür örgütsel yapılar içinde “insan zihninin manipülasyonu bir çeşit “fetih aracı” olarak kullanılır” (Schiller, 2005: 37). Yönetim erkini elinde bulunduran iktidar seçkinleri, insanları kendi amaçları doğrultusunda manipüle etme sürecinde bireysel çıkar örgütsel çıkar olarak, onların çıkarına aykırı her tür davranış örgütsel yarara aykırı davranışlar olarak değerlendirirler. Aslında söylemin yeniden üretimi tam olarak bunun için yapılır. Mevcudiyetin hâkim koşullarını anlatan, ona meşruiyet kazandıran, hatta zaman zaman statükoya methiyeler üreten manipülatörler, diğerlerinin çıkarının rağmına yapılandırılmış düzeni (statükoyu) devam ettirmek için insanların zihinlerini bir fetih aracı olarak kullanırlar. Zihin menajerleri manipülasyonun başarılı olmasının, mevcudun dışında alternatif uygulamaların olmayacağına ve mevcut uygulamanın bir tercih değil, zorunluluk olduğu konusunda alttakileri ikna etmelerine bağlı olduğunu bilirler.

Rıza üretimi yoluyla manipülasyon aslında insan iradesi dışında yönlendirilmesi, onu dış kontrol araçlarıyla elde etmenin diğer adıdır. Bu yolla birey hileli yönlendirmeye manipüle edilir. Manipülatörler genelde “farkındalık düzeyi” düşük, benlik algıları ve benlik saygıları gelişmemiş insanları manipüle etmede fazla zorlanmazlar. Manipülatörün tek güvencesi avenesinin kifayetsizliği ve ihtirasları, yani “kifayetsiz muhteris” olma düzeyleridir. Kifayetsiz muhterisler çevrelerindeki nitelikli insanların yeteneklerini, becerilerini ve üstünlüklerini göz ardı eden, kendini her makam, her mevkie layık gören insanlardır. *Dunning-Kruger Etkisi* de denilen bu durumdaki insanlar bilmenin getirdiği tevazuunun aksine, cehaletin, bilgisizliğin ve yetersizliğin getirdiği yersiz bir güven patlaması ve “cahil cesur olur” önemesini doğrulayan bir tavır içindedirler (Kruger, David, 1999: 1122). Kifayetsiz muhterislik, kapasitesizliğin, yetersizliğin ve haddini bilmemenin insanda garip bir şekilde ego şişkinliği meydana getirmesi, temelsiz bir özgüven duygusu oluşturması, kişinin negatif tüm özelliklerini pozitif sayması aymazlığıdır.

Zihin menajerliği yoluyla insan bilinci yeni bir forma kavuşturulurken iki farklı teknikten yararlanılır. *Birincisi* söylemin yeniden üretilmesi yoluyla örgütsel iletişimin manipülatif amaçlarla kullanılmasıdır. Söylemin yeniden üretilmesi sürecinde geliştirilen, ortak yarar miti, değişmeyen insan doğası miti ve bu çerçevede üretilen örgütsel misyon ve vizyon ifadeleri insanları manipüle etmek amacıyla üretilir. Diğerisi ise “örgütsel yarar” mitidir. Burada örgütsel yarar aslında manipülatörün ve örgütsel iradeyi kullananların özel

* Ama zehirli örümcekler, başka türlü olsun isterler –“Dünyanın öcümüzün fırtınalarıyla dolması, doğrul uğun ta kendisidir”- böyle konuşurlar birbirleriyle. –“Bize benzemeyene öç ve aşağılama kullanacağız”- böyle sözleşir örümcek yürekleri. **Nietzsche**.

yararıdır. Ancak bu özel yarar örgütsel yarar olarak sunulurken sahte bir hakikat üretimiyle insanların zihinleri fethedilmeye çalışılır.

Her örgütte mutlaka normalleştirilmiş (Nietzscheci anlamda *sürü insanı*) insanların yanında sıra dışı, standart dışı veya normalleşmemiş (anormal!) insanlar vardır. Zihin menajerliğinin ve manipülasyonun farkında olmayanlar çoğu kez bu tarz insanlarla birlikte yaşamak istemezler. Nietzsche'ye göre "sürü insanı" kendisine verileni olduğu gibi alan ve durumu fazla kurcalamayan, farkındalık düzeyi ve benlik algısı düşük insanlardır. Bunlar iktidar sarhoşluğu ve dezenformasyonla zihinleri kirletilmiş, örülmüş bir ağ içerisinde yaşarlar. Manipülasyon ile insanca yönetimin ayrıntısına varma bilincinden mahrum bu insanlar, hakikati eylem haline getirme sağduyusu gösteremeyen, gözünü geleceğe dikerken bugünü hep ıskalayan insanlardır. Örgütsel kaynakları ve iradeyi kullananların normalleştirdikleri bu insanlar esasen manipülatör için "önemsiz bedenler"den başka bir şey değillerdir.

Örgütlerde muktedir olanlar mevcut konumlarını sürdürebilmek ve örgütsel kaynakları kontrol edebilmek için insanları normalleştirirler. *Bu amaçla manipülatörlerin başvurdukları araçların önemlilerinden biri, insanların önüne yeni hedefler, işler daha doğrusu meşguliyetler koyarak, onların hayatın dışında ancak işlerinin başında olmalarını sağlamak isterler.* Normalleşmiş olanlar zihin yönlendirme yoluyla manipülatörün iradesini kendi iradeleriymiş gibi benimseyebilirler. Bu aslında bir "tecrit" ve Foucaultcu anlamda bir "kapatma" politikasıdır. *Zira manipülatör iktidarı arzulayan her bedenin zamanla onun en vazgeçilmez aracı olacağını bilir.* Normal olan ve olmayan davranışlar ortak yarara veya doğal işleyiş düzenine göre değil, manipülatörün iradesine göre belirlenir. Süreç öznenin iktidar tarafından normalleştirilmesi, nesneleştirici mekanizmalar tarafından biçimlendirilmesiyle sonuçlanır (Touraine, 2002:188). Normalleştirme sürecine maruz kalanlar, diğerlerinden farklı olan ve sistem içerisinde uygunsuz eylemleri görülenler sistemin anormalleridir. Bunlar yeni hedefler, işler, görevler ve meşguliyetler gibi farklı kooptasyon (örgütsel iradeye karşı olanları o söz konusu iradenin parçası haline getirme) yöntemleriyle normalleştirilmeye çalışarak, bu insanların kendi pastoralliklerinden uzaklaştırılarak sisteme kazandırılmaya çalışılır. Bununla birlikte tüm manipülatif tekniklere, zihin yönlendirme çabalarına rağmen, sistemin veya mevcut işleyişin yerleşik standartlarını sorgulayan "anormaller" hiçbir zaman eksik olmaz.

Yönetimler kendi kurulu düzenlerinin sürmesi için "zayıf kişilik"lere ihtiyaç duyar ve bu benlik saygısı zayıf insanlar gözetimin normalleştirici mekanizmaları için kullanışlı araçlardır. Kendi iradelerini kurumsallaştırmak için farklı denetim ve yönlendirme mekanizmalarının devreye sokulmasında bu kullanışlı karakterler kurumlardaki asıl egemenin işlerini kolaylaştırmada ve onun en sindirilemez uygulamalarının benimsetilmesinde Gramsci'nin ifadesiyle "mide suyu" işlevi görür. Kurumsal irade ve kaynakları kullanma yetkisine sahip olanların yakınında bulunmayı zaafılarını gizlemenin veya gidermenin en pratik yolu olduğunun farkında olan bu kullanışlı karakterlerle birlikte bir ağsal merkezi yapı oluşur. Böylece suçtan ve asıl suçludan çekinenler kendine, işe ve diğer insanlara karşı yabancılaşmaya başlar. Bu gibi ortamlarda insanlar, birbirinden uzaklaşır ve daha çok ait oldukları kimliklerin özneleri olmaya çalışırlar. *Bunlar biyolojik yanlarına aykırı bazı duyguları baskı altında tutarak, bedenlerini ruhlarının hapisanesi olarak kullanırlar.* Bu sürecin sonunda kendi öznelliklerini bedenlerine hapsedenler normalleşmiş olarak kabul edilirler (Foucault, 2003c:31). Bireyi normalleştirmek için klasik dönemlerde olduğu gibi taş duvarlarla örülmüş bir hapisane, hastane veya tımarhane yerine, insanların bedenleri ruhlarının hapisanesi haline getirilir. Bu esasen özneliğin bedene hapsedilmesi suretiyle yürütülen bir normalleştirme ve kapatma operasyonudur. Cezalandırma sanatının bu kadar rafine biçimde uygulanması, iktidarın enformasyonu bir manipülasyon aracı olarak kullanması ve zihin fethi sayesinde olabilir. Enformasyonun düzen sağlama yeteneği, aynı zamanda zihin menajerliğinde kullanışlılığı ile ölçülür. İktidar kendi düzenini koruyacak enformasyonu üretme yeteneği kadar güçlüdür; zira iktidar düzene, otoriteye ve güce içkin bir mekanizmadır. Gramsci'nin hegemonya kavramıyla betimlediği gibi iktidar üretilmiş rızaya dayanan egemenlik alanı, hegemonik bir bloktur.

Örgütsel bilgiyi kullanma imkânı yönetici elite hakikati yeniden üretme imkânı verir. Bu imkân yeni gözetim, denetim, cezalandırma ve normalleştiriminin sofistike biçimde örgütsel ortamda kullanılmasını sağlar. Foucault'nun "doğruluk oyunları" olarak betimlediği ve yönetici elitin astları üzerinden oynadığı bu oyun, ona daha fazla kavram, araç ve operasyon imkânı sağlar. Bütün bu oyunların sonucunda bireyin normalleşmesi beklenir. Zira diğerleri "yetenek"leri sayesinde değil, "sadakat"leri sayesinde bir yerlere gelmiş ve normalleşmişlerdir. Bireye düşen ya diğerleri gibi normalleşmek, ya da "anormal" muamelesi görmektir. Birey kendi düşüncelerini, evrensel hakikati, "her şeyden önce söz vardı" gerçeğini değil, örgütte yeniden üretilmiş söylemi, egemenin iradesi doğrultusunda oluşturulmuş hakikati benimsemeye, belirli söylemsel alanlarda kendi kimliklerini oluşturmaya zorlanırlar. "Normalleştirici etki" sonucunda insanların kendi iradelerini yadsır hale gelmesiyle birlikte iktidarın gücü kendini görünür kılar.

Normalleştirme sürecinin başarıyla tamamlanması durumunda herkes yaklaşık aynı düşünceleri paylaşmaya başlar. Bir Japon atasözünde ifade edildiği gibi, "herkesin aynı şeyi düşündüğü bir ortamda aslında kimse düşünmüyor demektir". Zaten egemenin istediği de tam olarak budur. Böyle bir ortam onun için mutlak

manada normalleşmiş ortamdır. Ancak bu tür “iktidar oyunları”nın oynandığı ve insanların normalleştiği durumda özne anlamını yitirir ve manipülatif iktidar oyunlarının kurbanı olur. *Zihin menajerliği yoluyla öznelliğini yitirerek manipülatif iktidar ilişkilerinin her tür yönlendirmesine açık hale gelmiş insanlarla hangi uzun yol yürünebilir. Hangi zorlu engel aşılabılır. Kendilerini egemenin iradesine teslim eden bu insanlar daha güçlü bir egemen bulmaları durumunda önceki sahiplerini yarı yolda bırakarak ona tabi olmaktan bunları kim alıkoymalıdır?* Öznelliği el değiştiren biri ile ne iktidar ne de kimlik inşa edilebilir. Oysa Touraine'nin belirttiği gibi “özne, sürekli bir iktidar mücadelesi içerisinde olandır” (Touraine, 2000: 96). Özne kendi düşüncesinin, kendi hak ve ödevlerinin bilincinde kendisi olan, kendi öznelliğini yaşayandır. Özne, başkasının istenci doğrultusunda baskıyı olumlayan değil, kendi doğrularının yararını gören, kendi hatalarının bedelini bizzat kendisine ödeterek vicdanını temizleyendir.

Normalleştirme sürecinde her iktidar kendi hakikatini yeniden üretmek normalleştirme eylemlerini ısrarlı biçimde sürdürür. Her iktidar normalleştirme ile bireyin öznel söylemlerinin rağmına kendisi yeni ve kendince hukuksal dayanağı olan görkemli söylemler katarak, kendi istencini ilkeye veya kurala dönüştürmek suretiyle meşruiyet kazandırmaya çalışır. Böylece insanlar iktidar ilişkileri ağında, kendilerinden farklılaşmış ve normalleşmiş insanlara benzemeyen yanlarından dolayı endişeye kapılarak kendilerini yadsımaya başlar. Bu durum bireyin geniş bir iktidar ağı tarafından kuşatıldığını gösterir. Yönetim, kendi istenci doğrultusunda “normal” ve “anormal” şeklindeki kimlik sınıflandırmasına tabi tuttuğu insanları anormal olanları normalleştirmek için iktidar araçlarını kullanmaktan geri durmaz.

Yönetimlerin gözünde söylem veya hakikat, iktidarın gücünü pekiştiren her tür fil ve sözlerdir (Foucault, 2014d: 84). Yöneticilerin örgütsel bilgiyi kullanma, örgütsel iletişimi yönlendirme imkânı, kendi istenci doğrultusunda hakikatin üretilmesine ve araçsallaştırılmasına yardım eder. Buradaki anlamıyla “hakikat”, iktidarın değirmenine taşınan sudur. İktidarı tahkim eden, onu konsolide eden her söz ve eylem egemenin iradesine göre bizzat hakikattir. Yönetimsel bir araç olarak hakikat üretme biçiminde kullanılan dil veya geliştirilen söylem ile iktidar bir sistem çerçevesinde işleyen dairesel bir bağıntı içerisinde birbirlerini oluşturur ve tahkim eder. Bu yüzden egemenin iradesine karşı çıkmak kurumsal yarara, hatta hakikate karşı çıkmak olarak görüldüğü için bu “anormallik” asla kabul edilir bir durum değildir. İktidarların kendi hakikatlerini üretmek amacıyla geliştirdikleri söylemi güncel tutmaları önemlidir. Güncellik hakikati pekiştirir. Egemenin istencinin örgütsel ortamda kökleşmesini ve iktidarının süreklilik kazanmasını sağlar. Bu durum aynı zamanda yönetim “kılıf”ına sarılmış manipülasyonun yönlendirici gücüyle de doğrudan ilgilidir.

Örgütsel manipülasyon araçlarının daha etkili kullanımı için alt, orta ve üst kademedeki* oluşan bir piramide her zaman ihtiyaç duyulur. Bu yolla kurulan hiyerarşik yapı sayesinde egemenin istencine hizmet eden yeni “mikro iktidar alanları” oluşturulur. Aslında alt kademelerde oluşturulan “mikro iktidar alanları”ndaki “iktidar” herhangi bir gücü olmayan, inisiyatif geliştirme yeteneği bulunmayan göstermelik iktidar merkezleridir. Yoksa buralar yönetme erkinin dağıtıldığı yerler değildir. Asıl egemenin istencinin rağmına buralarda herhangi bir karar alma veya inisiyatif geliştirme söz konusu edilemez. Özgürce karar alma olanağının bulunmadığı ortamda yönetme değil, sadece manipülasyondan söz edilebilir. Alt kademelerde oluşturulan sözde mikro iktidar alanları egemenin iradesini daha fazla görünür kılmak için düşünülmüştür. Buraların asıl işlevi gözetimi kolaylaştırmak ve panoptikonu daha işlevsel hale getirmek maksadıyla geliştirilmiş bir iktidar oyunu alanı, bir manipülasyon “al-veri” merkezleridir. Zira alt kademelerde oluşturulan her mikro iktidar egemenin kendini çoğaltması, yayması ve her yerde olduğunu göstermesi için kurgulanmış manipülasyon merkezleridir. Babaların normalleşmiş ve sadakatten başka vasfı olmayan “hayırlı evlatlar”ma yetki vermeden sorumluluk vermeleri yoluyla mikro iktidar alanları oluşturulur. *Örgütsel piramidi oluşturan her kademe veya pozisyon egemenin gönüllü kulluk esasına göre oluşturduğu, hayırlı evlatlarının barındığı ve doğrudan kendini çoğaltarak dağıttığı mikro iktidar hücreleridir.*

2. Normalleşmek Veya Özne Olmak: Bir Dikotomi Çözümlemesi

Normalleşmek veya özne olarak kalmak ikileminde bir dikotomik durum vardır; burada “dikotomi” anlam itibarıyla kendi kendini yutmaya çalışan bir yılanın içine düştüğü açmaza benzer bir duruma tekabül eder. Neden dikotomi? Dikotomi sözcüğü antik Yunancada ikiden fazla değer alan, ancak her zaman “birbirine zıt iki değer alan” anlamına gelmektedir. Kavram Yunanca dikha (ayrı) ve tomos (kesme) kelimelerinin birleşmesinden oluşuyor. Kavramın İngilizcesi “dichotomy”dir. Felsefede daha çok bir olguyu ikiye bölerek inceleme anlamına gelmektedir. Bununla birlikte ikiye bölerek yapılan inceleme tanımı dikotomiyi anlatmak için yeterli gelmemekte, ikiye bölme işleminin karşılıklı ilişki içinde ele alınması ve diyalektik süreçlerin işletilmesi anlamına gelmektedir. Bu durum felsefi anlamda dikotominin basit bir ikiye bölme olgusu değil, aksine kavramsal olarak birbirine zıt karşılıklı ilişkinin aynı anda yaşanması durumudur. Dikotominin ilginç bir doğası vardır; birbirine zıt kavramlar (iyi-kötü, doğru- yanlış, ak-kara, soğuk-sıcak, gündüz-gece) genelde birbirine

* Nehirlerde ve devlet yönetiminde hafif olan şeyler üstte yüzer. *Benjamin Franklin*

anlam kazandırır ve birinin varlığı diğeri için gereklidir; ancak dikotomideki zıtlıklar birbirine anlam kazandırmaz; dikotomide her değişkenin veya kavramın anlamı birbirini götürür. Dikotomik süreçler sonunda insanı değerden arındırır ve onu değersizleştirir. Burada zıddını yok eden dikotomi, örgütsel iradeyi kullananların kendi bireysel özgüllüklerine düşkün insanları karar merkezlerinden uzak tutarak, örgütsel iradeyi işlerine, örgütlerine ve mesleklerine değil, egemen iradeye sadık kimselere teslim* etmekten doğan zaaf durumunu ifade etmektedir. Kendini daha emin ve yerini daha güvenilir kılmak maksadıyla sadakatten başka bir marifeti olmayan insanları çevresinde toplayan egemenlerin özellikle yönetici çevresindekiler kadar güçlüdür anlayışına aykırı bir şekilde zayıf insanlarla iş tutarak dikotomik bir durum yaratarak kendi kendini yok eden bir duruma neden olurlar. *İktidarın sonunu getirenler işte bu tek marifeti sadakat olan zayıf insanların yarattığı dikotomik durumdur. Zayıfların iktidardaki gücü arttığı ölçüde iktidarın gücü azalır, dikotomi işte bu paradoksal durumdan kaynaklanır.*

Normalleştirme, öznenin özgürlüğünün bir kısmından vazgeçerek yavaş yavaş standart olmaya yaklaşması örgütsel iradenin “normal” saydığı bir kimliğe uygun hale gelmesidir. Normalleşmiş birey özne olma vasfını önemli ölçüde kaybetmiştir. Zira “birey” dediğimiz varlık, tutumları ve davranışları kendine ait olan kişidir. Esasen Rönesans kaynaklı bir terim olarak birey, düşünme eyleminde özgür olan, başkasının istemediğini söyleme hakkını kendinde gören kişidir. Bu görüş aslında, Descartes’ın “düşünüyorum öyleyse varım” tümcesindeki “özerk benlik” kavrayışı ile paraleldir. Yani ontolojik anlamda var olabilmenin koşulu özgür düşünebilmedir. Bu nedenle benlik bazen bilinçle çatışma içinde olmasına rağmen, başka bir ruhsal etkinlik alanında var olamaz. İnsan ancak düşünme eylem ile var olan bir varlık olarak anlam kazanır (Sarup, 2004: 9). Foucault’ya göre özne, birincil anlamıyla denetim ve bağımlılık yoluyla başkasına tabi olan yani pastorallığını kaybederek normalleşen biri veya vicdan ya da özbilgi yoluyla kendi kimliğine bağlanmış biridir. Doğal olan ve kendi özüne bağlı olan bu ikinci anlamdaki kişidir. Ne var ki örgütsel ortamlarda özne, iktidar ilişkilerinin dışında var olamaz (Foucault, 2014d: 58).

Normalleşen ve tüm pastorallığını (doğallığını) kaybeden duygu, düşünce ve davranışlarıyla egemen iradeye göre vaziyet alan biri artık standart insana dönüşmüş demektir. Oysa doğal olanı örgütsel ortamlarda geliştirilen iktidar ilişkilerini, kimliklerin sömürsü tarzında değil, kimliklerin kendini rahatça ifade etmesi ve üretmesi şeklinde anlamak gerekir. Zihin menajerliği yoluyla kimlik sömürsü ve istismarna dayanan manipülasyon bir tarafa, yönetim dediğimiz olgu tahkim edilmiş kimlikler üzerine kurulur. Ancak kimlik sahibi özneye büyük hedeflere ulaşılır, büyük misyonlar gerçekleştirilir ve büyük stratejiler başarılabılır. Aksi halde iktidar mekanizmalarının kontrolünü elinde bulunduranların kendi doğruları çerçevesinde ürettiği normalleştirme mekanizmaları ile başarılı bir insan yönetimi söz konusu olamaz. Ne ki iktidarlar kendi hakikatini üretme imkânlarına sahip oldukları için nesnel gerçekliğin değil, üretilmiş hakikatlere göre insan zihnini yönlendirme olanağına sahiptirler. İktidarların ömrü propaganda, retorik ve rıza üretimi yoluyla ayarlanmış taraftarlarının sayısı tarafından belirlenir (Sarup, 1997 :109). İktidar için enformasyon araçlarına sahip olmak manipülasyon araçlarının en önemlisine ve zihin menajerliği imkânına sahip olmak demektir.

Örgütsel yapılar içinde norm, kural, kaide, ilke, amaç, politika ve kısaca adı ne olursa olsun düzenleyici her tür mekanizma, insanı kendi bireyselliğinden uzaklaştırarak kendini yadsır hale getirmek üzere kurgulanmıştır. İnsanları tecrit eden ve dışlayan bürokratik model tasarımının temel amacı, insanları üretim mekanizmalarına dâhil etmektir. Duverger’in belirttiği gibi her iktidar “hukuk öznesi” yaratmaktan çok, bir “norm öznesi” yaratır. Norm nesnesi haline getirilmiş birey toplumsal kurallar çerçevesinde hukuk sistemi içinde özerk birey olarak ele alınmak yerine, normalleştirilmiş nesnelere olarak muamele görür (Mourice, 1982:108). Örgütsel iletişim çerçevesinde egemen söylem doğallaşır, egemen diskur yeniden kurulur. Her söylemsel olay, bağlamı oluşturan yeni bir dil ile birlikte nesnelere arası ilişkileri yeniden kurar. Burada söylem, dil kullanımının kültürel bağlamda yeniden ele alınması anlamına gelir. Diğer bir ifadeyle zihin menajerliği yoluyla resmi söylemin aktarımı, bilinç biçimlendirme ve zihin fethine çalışmaktır (Lull, 2001:19). Örgütsel yapılarda egemen söylem, iletişim biçimlerini, fikirler sistemini, bilinç yapılarını, uygulamaları, tutumları ve nihayet örgütsel davranışı biçimlerini yönlendirir.

Normalleştirme baskısına maruz kalan “özne” kendini varolan kurallar bütünü içinde örgütsel normlara, kural ve kaidelere uyum sağlama kaygısı ile normalleşme sürecine teslim eder. Bu aynı zamanda öznenin mevcut yapıyı içselleştirmeye başlayarak “itaat” söylemini “hakikat” olarak kavramaya başladığını gösterir. Normalleştirme esasen bireyi üretilmiş sahte hakikat oyununa sokarak, anormalleri örgütsel sisteme uydurmaya çalışır. Nihayet iktidar sadece başkalarının bedenleri üzerinde değil, aynı zamanda zihinleri üzerindeki fetih zorunlu kılar. Foucault’un (2002:101) dediği gibi her iktidar, özneyi kendisine tabi kıldığı ölçüde güçlüdür. Manipülasyon ve zihin menajerliği esasen yönetme aracı değil, iktidarın kendini güçlendirme teknikleridir. Bu teknikle özneyi nesneleştirme ve zihin menajerliği yoluyla onu fethetme amaçlanır. Kendinden aşağıdakileri (ast)

* Bir büyük adamın peşinden gidenler onu övmek için kendilerini kör etmeye alıştırlar. **Nietzsche**

nesneleştirme hakkını kendinde gören yönetici elit iktidarını tahkim etmek için normalleştirme ile birlikte insanları kendi özgüllüklerinden uzaklaştırarak türdeşleştirir.

Örgütsel yapıların rekabet ve çatışmacı ortamında her zaman kazanan ve kaybeden birileri vardır. Çatışmanın nihayetinde kazananlar normalleştirilenler, kaybedenler ise normalleşenlerdir. Savaşı kazanan ilk yapması gerekenin kaybeden kişiyi tekrar savaşılmayacak duruma sokmak olduğunu bilir. Yenilenler yaşamayı ve boyun eğmeyi tercih ettikleri andan itibaren egemen irade bakımından normalleşmeye başlamışlar demektir. Bu normalleşme Nietzsche'ye göre bir dekadans (yozlaşma)'dır. Nietzsche dekadansı “bir canlının kendisi olmaklığı yitirmesi, kendisine zararlı olanı seçmesi ve onu yeğlemesi” (Nietzsche, 1995a:16) şeklinde tanımlamaktadır. Aynı şekilde insanı özgüllüğünden uzaklaştırıcı her şey esasen onu yozlaştırır; çünkü özgürlüğe dokunan aynı zamanda onun özgünlüğüne de zarar verir ve onu kendinden uzaklaştırır. Nietzsche “otoritenin bittiği yerde, orda başlar gereksiz olmayan insan” (Nietzsche 1995b: 91) diyerek aslında normalleşmediği ölçüde insanın insan olmanın onurunu yaşayacağına vurgu yapar. Burada “gereksiz olmayan” insan betimlemesi, egemenin iradesine teslim olmamış “normalleşmemiş” insana güçlü bir göndermedir. Örgütsel yapıların insan üzerindeki etkisi olumsuzdur ve insanın özgür birey olmasını engeller. Bu nedenle daha özgür, erdemli ve bilinçli bireylerden (üst insan) oluşmuş bir toplum için bazı değerlerin yeniden üretilmesi gerekir. Örgütlerde hiçbir doğruluk değeri olmayacak tarzda normalleşmiş insanları “özgür bireyler” olarak görmek söz konusu değildir. Bütün bu analizler insanın önünde iki seçeneğin bulunduğunu gösterir. Biri bilginin üretimini ve söylemin yeniden inşasını kendisi yapan tüm otantik veya pastoral yanlarıyla “özne insan”, diğeri ise kendinden uzaklaşmış ve kopmuş buradaki anlamıyla normalleşmiş “nesne insan”dır.

Bu noktada bir soru önem kazanmaktadır. Normalleştirme iktidarın doğasından mı yoksa yönetenlerin iradesinden mi kaynaklanır? Her iktidar kaçınılmaz olarak ve doğaları gereği zihin menajerliği yoluyla insanları normalleştirmekte midir, yoksa başkalarını yönetme arzusu onlara tahakküm etmeye mi zorlamaktadır? Yönetim doğası gereği normalleştirici ve standartlaştırıcı bir mekanizma mıdır? Foucault bu soruyu “*yönetme olayı, güç, otorite ve yetki kullanımını gerektirir. Bu nedenle yönetimin doğasında normalleştirme vardır. İktidar hangi sınıfın elinde olursa olsun, yönettiği insanları normalleştirmeye çalışır. İktidar doğası gereği kafasındaki insan modelinden farklı olanları normalleştirmekten geri durmaz*” diyerek normalleştirimin iktidarın doğası gereği olduğunu belirtir. Bu normalleştirme operasyonlarına “iktidar” olmak denmektedir. Aslında iktidar olmak demek yönetilebilir nesneyi yaratmaktır. Bilgi, manipülasyon ve zihin fethi gibi iktidarın yönetim aygıtları yoluyla insanları egemen irade doğrultusunda manipüle etmektir ki Foucault buna “yönetimsellik” denmektedir. Bu kavram, her tür yönetime geniş bir düzenleme alanı sağlar ve neyin örgütsel/ kamusal neyin özel olacağını, neyin yönetime dair olup neyin olmayacağını belirleme imkânı verir (Foucault, 2013: 99).

Baskıyı, otoriteyi ve başkalarını kendi iradesine tabi kılma süreci olan normalleştirmeyi kim uygularsa uygulamasının bunun önemi yoktur. İktidar olmak doğası gereği yönettiklerini normalleştirmek demektir. Peki, yönetim mekanizmaları içinde insan özgürlüğü sorununa nasıl bakılabilir. Foucault düşüncesinde insanlar iktidar mekanizmasının dar koridorlarında özgür bireyler değildirler; ancak maharetli manipülasyon sayesinde kendilerini bazen özgür hissetmeleri sağlanır. Bu his örgütsel yarar adına insanın motivasyonu için gereklidir. Burada özgürlük verilen sınırlar içerisinde düşünmek, yaşamak ve eylemekten ibaret yanıltıcı bir özgürlüktür. Oysa insan iktidarın tüm sınırları mekanizmalarına rağmen ahlaki ve otantik doğasının gereğini yerine getirebildiği ölçüde özgürdür (Cangızbay, 1998: 18). Orwell'in belirttiği özgürlük başkalarının istemediği sözü söylemek, fiili işlemdir. Özgürlük bir hissetme durumu değil, bir yapıp eyleme durumu, tutum ve davranışı kendine ait olma halidir.

“İktidar olmak doğası gereği normalleştirmektir” ironisini doğrulayan diğer bir husus da iktidarın kaynağının normalleşmiş insanlar olmasıdır. Burası aynı zamanda dikotominin gerçekleştiği noktadır. Normalleştirme operasyonlarına maruz kalanlar bu fırsatı normalleştirici iradeye kendi elleriyle teslim ederler. Bu durum iktidar mekanizmalarının üstten alta doğru değil, alttan üste doğru inşa edildiğini gösterir. Bu yönüyle iktidar, egemenin iradesinin normalleşmiş benlikler üzerine yayılması anlamına gelir. Her iktidar son tahlilde iktidar karşısında benliğini korumaktan korkanların yükselttiği bir yapıdır. Oysa iktidar sorunsallaştırıldığı zaman görülecektir ki güç ilişkileri reel bir durumu yansıtmaz ve o sadece söylemsel olarak kurulmuştur. Söylem kültürel yapıyı tesis eder ve kendi hakikatini üretir. İktidar adına yeniden üretilen söylem ideolojik olarak çalışır. İdeolojiler ise yine doğaları gereği eşitsiz güç ilişkilerini, başkasının iradesi üzerindeki hâkimiyeti ve istismar üreten bir yapıyı temsil eder. Söylem “itaat” olmadan üretilmez. İtaatin kökeni daima kültürel ve tarihseldir. Bu nedenle “söylem”, normalleşmiş insanların kültürüne, inançlarına ve hayat tarzına içkin bir ideoloji şeklinde inşa edilmek durumundadır. Aksi halde zihin yönlendirme veya menajerliği kolay uygulanabilen bir durum değildir. Bunun içindir ki yeniden üretilen söylem sadece şimdiye atıfta bulunmaz, kültürel ve tarihsel bir bağlama atıfta bulunmak durumundadır. Zira söylem ile kültür arasındaki ilişki, makro olanla (kültür) mikro olan (söylem) arasındaki ilişkiyi gösterir.

Sonuç ve Değerlendirme

İster endüstri örgütleri, ister dini bir cemaat veya tarikat, isterse siyasi bir örgüt, türü ne olursa olsun her tür örgütsel yapı birey üzerinde onu pastorallikten uzaklaştırıcı, çıkarıcı bir baskı ve tahakküm düzeni inşa eder. Bu tür örgütsel yapılar içinde giderek her tür ilke ve kural kişinin öz bilinci haline gelir, günlük yaşam bütünlüğünden onu kopararak “doğal insan” olmak yerine, emre amade “görev insanı”na dönüştürür. Böylelikle bireyin etrafındaki dünya güvenilirliğini yitirerek korku ve ürperti veren bir iklim algısı ortaya çıkar (Tolan, 1991: 290). Marcuse, “Tek Boyutlu İnsan” (1997) adlı eserinde insanın süreci bütünlük içinde kavramasını engelleyen yabancılaştırıcı ortamlarda bireylerin kendi bilinç ve yaratıcı güçlerini, kolektif insani özlerini kaybettiklerini belirtmektedir. Yabancılaşan insan kendileri üzerinde hâkimiyet kuran, onu insani özden uzaklaştıran güçlerin tutsağı haline gelir. Yabancılaşan insan tüm insani özünü ve vasıflarını kaybederek itaate odaklanmış, hayatın bütünselliğini kaybederek tek boyutlu bir mekanizmaya dönüşmüştür. Burada “tek boyutlu insan”, her tür rasyonelitenin tüm anlam ölçülerinden uzak tekil, yabancılaşmış, yer yer psikopatolojik bir figüre karşılık gelmektedir. Örgütsel yapılar doğaları gereği, duygu dışı davranışlar ve gayri şahsi ilişki matrisleri oluşturduklarından, kişisel davranmanın önünü alarak bireyi tek boyutlu insan haline getirir. Bu tür örgütlerde, sistematik şekilde işleyen düzenek, “kişisizleştirme” ameliyesidir. Normalleştirmede temel amaç, farklılıkların eritilmesi bireysel özerkliğin yok edilmesidir; kişiler yerine rollerin ikame edilmesidir. Üyeler amaca erişme ya da sorun çözme temelli rollere yönlendirilir. Kişisellikten sıyrılarak, anonim bir karaktere dönüştürme tüm örgütsel yapıların genel karakteridir (Bauman, 1998: 152).

Bürokrasi, Weber’in, “akılcılık”, “otorite” ve “demir kafes” ile ilgili düşüncelerinin orta yerinde yer alır. Ona göre bürokrasi, en yüksek verimlilik derecesine insanı en fazla kontrol ettiği noktada ulaşır ve insanlar üzerinde otorite kurmanın en akılcı yoludur. Bürokrasi aynı zamanda, akılcı-yasal otoriteyi ve bu otoritenin diğer otorite biçimleri üzerindeki hâkimiyetini ifade eder. Weber bürokrasiyi, “kaçış kanıtı”, “pratik olarak parçalanamaz” ve “bir kez kurulduktan sonra yok edilmesi en zor kurumlardan biri” olarak görür. Bürokratların bir kez yerleştikten sonra ondan sıyrılmayacaklarını ileri sürer. Bürokrasi içinde görev yapanlar açısından bir “demir kafes” i andırır. Bürokrasi içindeki insanın serbestliği bir “denetimli serbestlik” durumudur. Topluma doğru açıldıkça bu “demir kafes” sadece çalışanlar için değil, genel anlamda toplum için de bir kâbusa dönüşür, baskı çarkı toplumu da sarar (Ritzer, 2000: 91).

İnsanlar bürokratik süreçlerin etkisinde kaldıkları zaman bu durum zamanla bireyi rasyonel, uzmanlaşmış işbölümüne ve toplumsal yaşamın tüm alanlarına sirayet eden ve toplumsal yaşamın giderek rasyonelleştiği bir demir kafese, tüm doğallığı kaybolmuş yaşama mahkûm eder. (Swingewood, 1998:224). Bürokratik işleyişin “rasyonel ruh”u, normalleşmiş insanın yasal, prosedürel ve yönetsel yaşamının tüm alanlarını etkilemeye, yerine göre belirlemeye başlar. Yaşam, bu evrensel rasyonelitenin, “çoğul bağımlılıklar” ve “demir kafes” sisteminin içerisinde, her durumda itaatın kutsanmasını zorunlu hale getirir. Kendisinden farklı olanı normalleştirme isteği her durumda bir “öteki” yaratmayı gerekli kılar. İktidarı anlamlı kılan “öteki”nin varlığıdır. Bu öteki ya doğal, sahil bir ötekidir veya üretilmiş bir ötekidir. Kendiliğinden oluşmayan suni ötekilerin varlığı sistemin işleyişi bakımından zorunludur. Bu göstermelik ötekiler esasen sistemin ürettiği ve onun kontrolündeki ötekilerdir. Öteki yok ise bunun icadı gerekir zira iktidara varlık nedenini kazandıran ötekinin varlığıdır*.

Söylem, buradaki anlamıyla bürokratik yapıların işleyişine meşruiyet kazandıran ifade biçimleridir. Manipülasyon bağlamı içerisinde söylem kendini belirli bir sorunsallaştırma çerçevesinde somutlaştırır. Yönetme ve manipülasyon arasındaki farkı ortaya koyan yönetimde olduğu gibi, yapıların bir hakikat çerçevesinde dile getirilmesinin aksine, manipülasyonda tüm yapıp etmelerin “doğruluk oyunu”na sokularak söylemin zihin menajerliği yoluyla yeniden üretilmesidir. Şu halde Chomsky’nin belirttiği gibi “totaliter yönetimler için sopa neyse, demokratik toplumlar için propaganda odur” (Chomsky, 1995:36). Aynı durum bürokratik yapılar için de söz konusudur. Örgütlerde demokratik toplumlardaki propagandanın yerini egemenin iradesi çerçevesinde üretilen söylem almıştır. Cesur Yeni Dünya’da olup bitenlerin aslında örgütsel ortamda her gün mikro ölçekte binlerce örneği yaşanır. Manipülatif totaliterliğin birlikte yönetim veya yönetim şeklinde sunulması bir zihin menajerliği operasyonudur.

Normalleşmiş insanların bedenleri ve iradeleri üzerine kurulan biyo-iktidar yapılarında insanlar “normalleşerek” kendilerini daha fazla güvende hissederler. Ancak kendi zıddını yok eden dikotomik burada ortaya çıkar. Bunun nedeni şudur: normalleşmiş insan tüm yaratıcı yetenekleri körelmiş insandır. Daha fazla normalleşmiş insan daha az insandır. Daha az insanlarla daha büyük işler nasıl başarılabilir? Sorusunu olumlu bir şekilde cevaplandırmak ne yazık ki mümkün değildir. Daha zayıf, ancak daha “sadık” insanlarla ayakta kalmayı düşünen iktidarlar ancak çevrelerindeki insanlar kadar güçlü olabilirler. İktidarlar ve diyetisyenler için güzel insanlar zayıf insanlardır; ancak zayıf insanlarla hangi güçlü iktidar kurulabilir? İnsanların güzellik uğruna

* İnsan geçimini bir düşmanı üzerinden sağlıyor ise, düşmanın ölmemesi onun çıkarıdır. **Nietzsche**

kilolarından kurtulmak istediği gibi, normalleştirilenler iktidarın gözdesi olmak için onu kendisi yapan düşüncelerinden kurtulmak isterler. Bu yolla insan bedenleri üzerinde biyo-iktidarların kurulması, zihinlerinin fethedilmesi ve insanın biyo-iktidarın* “nesne”si olması, üretilmiş rızaya bağlanması yoluyla olur. İktidarların oluşturduğu demir kafeslerde ve onun kurallarını kendisinin belirlediği doğruluk oyunu içerisinde insanlar kendilerine boş zaman bulup kendilerini gerçekleştirmeye fırsat bulamazlar. İktidarın yeniden ürettiği söylemi, zihin menajerliği yoluyla içselleştirmeye zorlanmış ve normalleşmiş bir insanın kendisi olması veya kendisini gerçekleştirmesi onun için ulaşamayacağı kadar uzak bir hedefdir.

Normalleştirme ameliyesinde ısrarlı olan örgütler paradoksal bir şekilde negatif dışavurumlar, akut hoşnutsuzluklar, izolasyon, yabancılık algısı, hatta ileri düzeyde sosyal ve mental patolojiler üretir. Normalleştirme ortamları Weber’in tabiriyle, “büyü”nün bozulduğu, kutsalın aradan çekildiği ortamlardır. Buralarda bireyi bir arada tutan değerler örgüsü, zihinsel çeşitlilik ve yaratıcı iklim yok olur. Sabit/kalıcı değer ve yaşam ölçüleri ortadan kalkar, parçalı, fragmanter ve değerlerin düzenleyici hiç bir anlamı kalmaz. Örgütsel iklime anlam kaybı, yabancılık algısı ve boşluk hissi egemen olur. İnsanlar duygusal zenginliklerini yitirerek, kâr/maliyet odaklı bir yaşamı sürdürmek durumunda kalırlar (Weber, 1993).

---

* Biyo İktidar metaforu için ayrıntılı bilgi Michel, Foucault (2005), Entelektüelin Siyasi İşlevi, Çev. I. Ergüden - O. Akınhay- F. Keskin, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, adlı eserine bakılabilir.

KAYNAKLAR

Alain, Touraine. (2000), **Eşitliklerimiz Ve Farklılıklarımızla Birlikte Yaşayabilecek miyiz?**, Çev. Olcay Kunal, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul,

Alain, Touraine. (2002), **Modernliğin Eleştirisi**, Çev. Hülya Tufan, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul,

Bauman, Zygmunt. (1998a). **Postmodern Etik**, Çev. Alev Türker, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Bauman, Zygmunt. (1998b), **Sosyolojik Düşünmek**, Çev. A.Yılmaz, İst: Ayrıntı Yayınları.

Cangızbay, Kadir. “**Hürriyetin Felsefesinden Hürriyetin Bilimine Ya Da Felsefesiz Bilim Olmaz**”, **Düşünen Siyaset Düşünce Dergisi**, Yıl,1, Sayı,10, Kasım 1999

Chomsky, Noam. (1995), **Medya Denetimi**, Çev., Ş. Süer, Tüm Zamanlar Yayıncılık. İstanbul,

Duverger, Maurice, (1982), **Siyaset Sosyolojisi**, Çev. Şirin Tekeli, Varlık Yayınları, İstanbul,

Foucault, Michel. (2013), **Güvenlik, Toprak, Nüfus** (Çev. F. Taylan), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

Foucault, Michel., **Hapishanenin Doğuşu** (2006a), Çev. M. A. Kılıçbay, İmge Kitabevi, Ankara,

Foucault, Michel, **Deliliğin Tarihi** (2006b), çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İmge, Ankara, 2006.

Foucault, Michel, **İktidarın Gözü**” (2003c), Çev. Işık Ergüden, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.

Foucault, Michel. (2014d), **Özne ve İktidar**, (Çev. I. Ergüden, O. Akınhay), Ayrıntı Yayınları, İstanbul.

Foucault, Michel, (2002e), **Toplumunu Savunmak Gerekir**, Çev. Şehsuvar Aktaş, İstanbul,

Freire, Paulo, (1995). **Ezilenlerin Pedagojisi**, Çev. Dilek Hattatoğlu ve Erol Özbek, İstanbul: Ayrıntı Yayınları

Horkheimer, Max ve Adorno, Theodor. (2010). **Aydınlanmanın Diyalektiği**. (Çev.E. Öztarhan). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Hume, David, (1739-40/1978) **A Treatise of Human Nature**, ed. K. A. Selby-Bigge & P. H. Nedditch (Oxford: Clarendon).

Janet, Ransom, “**Feminism, Difference and Discourse; The Limits of Discursive Analysis for Feminism**”, “**Up Against Foucault**”, (Ed. Caroline Ramazanoğlu), Routledge, Newyork, 1993,

Kuruger, Justin., Dunning, David. (1999), “Unskilled and Unaware of it: How Difficulties In Recognizing One”, **Journal of Personality and Social Psychology**, December, 77(6),

Ludwig, Wittgenstein, (2001), **Tractatus**, Çev. Oruç Aruoba, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul,

Lull, James, (2001), **Medya, İletişim, Kültür**, Çev. Nazife Güngör, Ank: Vadi Yayınları

Marcuse, Herbert, (1997), **Tek Boyutlu İnsan**, Çeviren: Aziz Yardımlı, İstanbul : Idea Yay.

Nietzsche, Friedrich., (1995a), **Deccal, Hıristiyanlığa Lanet**, Çev. Oruç Aruoba, Hil Yayınları, Ankara,

Nietzsche, Friedrich, (1995b), **Böyle Buyurdu Zerdüşt**, Çev. Turan Oflazoğlu, MEB Yayınları, İstanbul,

Ritzer, George, (2000), **Büyüsü Bozulmuş Dünyayı Büyülemek**, Çev. Ş.S.Kaya, İst: Ayrıntı Yayınları

Sarup, Madan (2002), **Post-yapısalcılık ve Post-modernizm**, Çev. A. Baki Güçlü, Ark Yayınevi, Ankara. s..

Schiller, Herbert. (1993), **Zihin Yönlendirenler**, Çev: C. Cerit, Pınar Yayınları, İstanbul. S.10

Shaftesbury, A. A. Cooper. (2000) **Characteristics of Men Manners, Opinions, Times**, ed. Lawrence E. Klein (Cambridge: Cambridge University Press)

Swingewood, Alan, (1998), **Sosyolojik Düşüncenin Kısa Tarihi**, (Çev. Osman Akınhay), Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, s.. 224

Tolan, Barlas., (1991), **Toplum Bilimlerine Giriş**, Ankara: Adım Yayıncılık.

Weber, Max., (1993), **Sosyoloji Yazıları**, Çev. Taha Parla, İst: Hürriyet Vakfı Yayınları.